

Richter Pál

Templomi gyakorlat vagy szájhagyomány?

Adalék a népénekgyűjtések módszertanához

Mióta Kodály Zoltán felhívta a kutatók figyelmét népzene és zenetörténet kapcsolatára, a magyar zenetörténeti kutatásnak mind a mai napig szerves, és egyes korszakoknál szinte kötelező érvényű részévé vált írott zenei emlékeinket a még ma is eleven, illetve a XX. század folyamán már összegyűjtött néphagyomány-nyal összevetni.¹ Kétirányú hatásuk révén az összehasonlító vizsgálatok az elmúlt 60 évben termékenyítően hatottak mind a zenetörténeti, mind a népzenei kutatásokra. Zenetörténeti adatainkat a néphagyomány magyarázza, értelmezi és kelti életre, a történeti megközelítés pedig feltárja a néphagyományon belüli kapcsolatrendszeret. Kodály kezdeményezésének köszönhetően a népzene fogalma tágabb értelmet nyert, túllépett Bartóknak a *tágabb és szűkebb értelemben vett parasztzene* meghatározásán, műfajilag gazdagabb, kutatása pedig összetettebb lett.² Kirajzolódtak a legfontosabb határterületek, és megkezdődött a gyűjtések rendszeres összevetése a vonatkozó zenetörténeti emlékekkel. Különösen igaz ez a vallásos énekekre és történeti forrásaikra, a különböző felekezeti kéziratos és nyomtatott énekeskönyvekre.³

Richter Pál zenetudós (Budapest/Leányfalu), a MTA ZTI Népzenei Archivumának vezetője, a LFZE Népzene Tanszékének alapító tanszék-vezetője.

A népének műfajára az 1960-as évektől Rajeczky Benjamin vezetésével megindult dallamtörténeti kutatások hangsúlyosan ráirányították a figyelmet. Létrehoztak egy „Történeti Énektárat”, melyben a zenetörténeti adatokat népzenei gyűjtésekből származó példákkal párosították, vagyis igazolták az adott történeti dallamok néphagyománybeli használatát, továbbélését. A korábbi nagy,

¹ „A magyar zenetörténeti munka előfeltétele és legfontosabb segédtudománya a zenei néprajz. Zenetörténeti adatokra az élet színét és melegét csak néprajzi tudás és tapasztalat hozza.” KODÁLY Zoltán: „Néprajz és zenetörténet”, in *Visszatekintés II.* Szerk. BÓNIS Ferenc. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1982. 225–234 (233).

² „A falusi népzene, más szóval a parasztzene viszont ez volna a legmegfelelőbb általános meghatározás:

Tágabb értelemben vett parasztzene nevezük mindazokat a dallamokat, amelyek valamely nép parasztsztyáiban el vannak terjedve, vagy valaha el voltak terjedve és amelyek a parasztközneki zenei érzésének ösztönszerű kifejezői. [...]

Szűkebb értelemben vett parasztzene azokat a dallamokat nevezhetjük, amelyek egy vagy több egységes stílushoz tartoznak, más szóval: egyforma karakterű és szerkezetű dallamok tömege szolgáltatja a szűkebb értelemben vett parasztzene.” BARTÓK Béla: „A népi zene hatása a mai műzenére” (1931), in *Bartók Béla írásai 1.* Közreadja: TALLÁN Tibor. Zeneműkiadó, Budapest 1989. 138–147 (138–139).

³ „Természetesen bele kell vonnunk az összehasonlításba az egész élő és írott hagyomány anyagát, az egyházit is.” KODÁLY Zoltán: *Néprajz és zenetörténet ...* 229.

összefoglaló történeti kiadványok, a *Régi Magyar Dallamok Tára* kötetei⁴ és az ének-tár népzenei adatai alapján jelent meg 1979-ben a kétkötetes, azóta is alapműnek számító könyv, a *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*.⁵ Ezzel párhuzamosan az 1970-es évek második felében az erőteljesebben történeti szempontokat érvényesítő népzenei rendezés révén a népi változatokkal rendelkező történeti adatok egy-két kivételtől eltekintve rendre népzenei típusként is megjelentek a MTA Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményében.⁶

Azáltal, hogy Kodály a történeti források és énekkészlet vizsgálatát is bevonta a népzene kutatásba, a korábbi „eredet”-központú népzene–paraszttzene fogalmat elmozdította a „használatot”, a „használat minőségét” hangsúlyozó értelmezés irányába.⁷ Nem az a fontos tehát, hogy egy dallamnak ismerjük-e az eredetét, netán szerzőjét, hanem hogy egy zártabb közösségen belül kellően hosszú időn át használták-e, azaz hozzáidomult-e a dallam az adott közösség zenei hagyományához, annak részévé vált-e, más szóval *folklorizálódott-e* vagy sem. A folklorizálódás folyamatának alapvető feltétele a hosszabb (általában több nemzedéken át történő) szájhagyományos használat.

Bevezető tanulmányukban a *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* kötet szerzői kiemelik a folklorizálódás, beleértve a népi előadásmód stilisztikai, zene- és dallamtörténeti fontosságát, és a kötet sok-sok példáján keresztül annak jellegzetességeit, mikéntjét is bemutatják.⁸ Miután minden történeti adatuk XVII. századi vagy annál régebbi és a hozzájuk társított népzenei párhuzamok ténylegesen folklorizálódott változatok — igazolva, hogy az adott dallam hosszú évszázadokon keresztül a szájhagyomány részeként (is) élt —, nem tértek ki a XIX–XX. századi énekeskönyvek szélesebb körben való általános használatából adódó esetekre, nevezetesen az énekeskönyvek alapján a templomi gyakorlatban való vissza-, illetve újratanulásra és ezzel szemben a néphagyományban való beágyazottságra visszavezethető dallamhasználatok különbözőségére. Az első esetben az énekeskönyv szerkesztőjének, összeállítójának, a második esetben akár több évszázadra visszanyúló, folyamatos hagyománynak

⁴ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958; PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

⁵ SZENDREI Janka — DOBSZAY László — RAJECZKY Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.

⁶ A népzenei gyűjtemény jelenlegi elrendezéséről, a népzenei stílusok és a típusok kérdéséről ld. SZENDREI Janka — DOBSZAY László: *A magyar népdaltípusok katalógusa I*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1988. 7–43.

⁷ „... a parasztosztály kultúrtermékeinek keletkezési módja [...] teljesen elüt más osztályok kultúrtermékeinek keletkezési módjától. Természeti produktumnak tekinthetők ezek a termékek, mert a számunkra legjellemzőbb sajátosság létrejötté [...] csakis lelki közösségben élő nagy tömegeknek egyféle irányban működő ösztönszerű variáló készségével magyarázható. Ez a variáló készség pedig nem más, mint valamilyen természeti erő.” BARTÓK Béla: „Cigány zene? Magyar zene?” (1931), in *Bartók Béla írásai* 3. Közreadja: LAMPERT Vera. Editio Musica, Budapest 1999. 345–364 (354).

⁸ „A népzene-történet feladat és módszerei”, in SZENDREI Janka — DOBSZAY László — RAJECZKY Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink ...* 9–16.

köszönhető egy dallam használata. Az első esetben az énekeskönyvek elterjedtsége, szerkesztőik filológiai felkészültsége, irányultsága és a kántorok egyéni ízlése, a másodikban a közösség ízlése, hagyományainak sokfélesége és erőssége játszik döntő szerepet. Az egyikben folklorizálódásnak nincs nyoma, a másikban viszont igen, ami általában a változatok gazdagságában nyilvánul meg. A két eset mint határpontok között, a folklorizálódás fokától függően, számos átmenet is megfigyelhető.

Magyar nyelvterületen a ténylegesen széles körben és hosszú ideig használt, kottával ellátott katolikus énekeskönyvek közül az első a XIX. század közepén megjelent Tárkányi–Zsaskovszky, a második a XX. század első felében kiadott *Szent vagy, Uram!* gyűjtemény.⁹ Az elmúlt 150 év alatt az énekeskönyvek alapján meg-, illetve újratanult adatokat ma már sokszor nehéz és csak alapos vizsgálódást követően lehet szétválasztani a folyamatos hagyományozódás révén a XVI–XVII. század óta fennmaradtaktól. Ráadásul a Zsaskovszky-féle gyűjtemény és a *Szent vagy, Uram!* ugyanazon dallamai közötti különbségek sokszor említésre méltók. Kiindulásként alapvető fontosságú, hogy az egyes népelemek különböző kiadásokban megjelent alakjait, dallamukat és szövegüket egyaránt ismerjük,¹⁰ csak ezt követően vethetjük össze érdemben a néphagyományból felgyűjtött változataikkal. A MTA Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményében a népelemeket tartalmazó típusokban számos olyan adat van, amely nem tekinthető népzeneinek: az énekes által a templomban, az énekeskönyvből vagy a kántor előadása alapján tanult énekről, azaz revivalról van szó. Az ilyen típusú gyűjtések, azon túl, hogy bármelyik templomi közösség tagjai között elvégezhetnénk őket, téves információt szolgáltatnak az egyes dallamok hagyományban való rögzültségéről, elterjedtségéről és történetéről.

Halotti énekeink között a gyászmise szekvenciájának magyar nyelvű változatát *Napja Isten haragjának* szövegkezdettel éneklék többek között Kájoni *Organo-Missale*-jének *Dies irae*-dallamára.¹¹

Nap - ja Is - ten ha - rag - já - nak, Ez sza - vok a pró - fé - ták - nak.
Vé - gét ve - ti e vi - lát - nak,

1. kottapélda¹²

⁹ *Katolikus Egyházi Énektár*. Szerk. TÁRKÁNYI B. József, zenei szerk. ZSASSKOVSZKY Ferenc, ZSASSKOVSZKY Endre. Érseki Könyvnyomda, Eger 1855; *Szent vagy, Uram! Ósi és újabb egyházi énekkincsünk tára*. Szerk. SÍK Sándor, HARMAT Artúr. Budapest 1931.

¹⁰ DOBSZAY László népének-tankönyvében az egyes dallamoknál felsorolta, hogy mely énekeskönyvekben jelentek meg (*A magyar népének I. Veszprémi Egyetem, Veszprém* [1995]).

¹¹ A kézirat a Hargita Megyei Múzeumban, Csíkszeredában található, jelzete: Fá Ltz. 6202. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Budapest—Kolozsvár 1999. 197–198. Kritikai kiadása: *Organo-Missale — Kájoni János kézírata (1667)*. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: RICHTER Pál. Csíkszereda 2005. A *Dies irae* a kézirat 234^v oldalán, a kritikai kiadásban a 218. számú tétel.

¹² *Szent vagy, Uram!*, 251/b számú ének, Kájoni kézírata alapján.

A Zsaskovszky-énektárban forrás megjelölése nélkül szerepel az ének, viszont sokkal inkább a dallamnak egy lengyel változatát követi.¹³ Megjelenik az 1. sor záróhangja előtti díszítőhang (c''), illetve a 3. sor végén kvintről egyszerűen ereszkedő skálamenet zárja a dallamot:

Nap - ja Is - ten ha - rag - já - nak, vé - gét ve - ti
 7 e vi - lág - nak, ez sza - vok a pró - fé - ták - nak.

2. kottapélda¹⁴

A Zsaskovszky-énektárban közölt alak dallami sajátosságai a népzenei adatokban is feltűnnek, főként a Felvidéken és a Dunántúlon.¹⁵ Nem kizárt, hogy Zsaskovszkyék néphagyományban élő dallam- és szövegváltozatokkal dolgoztak. A szöveg egyébként mindkét kiadványban Tárkányi fordítása.¹⁶ Általánosságban a két énekeskönyvben közölt dallamalakok váltakozását figyelhetjük meg a népzenei gyűjtésekben. Régebbi időkből származó hagyományozódására utalhat, ha az adat dallamában, ritmusában következetesen eltér a nyomtatásban rögzített alakoktól (főként az *Organo-Missale*-ből ismert változattól), s ha díszítésekkel, esetleg több előadónál is rögzülttel éneklük, ill. ha Tárkányiétől esetleg eltérő szöveggel társítják. A népzenei gyűjtésekben (rendre Tárkányi szövegével) a Dunántúlról összesen 12 adat, Felvidékről 2, Pest megyéből 3 (mind a három Galgahévízről), Nógrád megyéből 1, Délvidékről 1, Bukovinából 1 (Andrásfalváról a Torontál vármegyei Hertelendyfalvára áttelepült adatközlőtől), Szlavóniából 1 (Lacháza, Verőce vármegye) és Erdélyből 5 (3 faluból Háromszékről). A szlavóniai adat, díszítéseivel, dallami eltéréseivel az énekeskönyvektől független hagyományt sejtet:

¹³ A dallam eredetéről, párhuzamairól, rokonsági köréről részletesen ld. RICHTER Pál: „Napja Isten haragjának. Egy temetési ének írásos emlékei és néphagyományban élő változatai”, *Magyar Zene* XLIV (2006/3) 263–277.

¹⁴ *Katholikus Egyházi Énektár*, 317. számú ének.

¹⁵ A MTA Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményében a 18.573.0/0 típus elkülönített második része. A dallamtípusról ld. SZENDREI Janka — DOBSZAY László — RAJECZKY Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink ... II.* 51–52; SZENDREI Janka — DOBSZAY László: *A magyar népdaltípusok ...* 774.

¹⁶ Énekeskönyvének előszavában Tárkányi leírja, hogy a kiadott énekek nagyobb részét 8–10 év alatt összegyűjtögetett anyag teszi ki. A gyűjtemény javát hagyományos és régi énekek alkotják, amelyek többségét feltehetően élő dallamként jegyezték le a kötet összeállítói. Részletesen ld. WATZATKA Ágnes: „Néhány ismert népénekünk eredetéhez”, *Magyar Egyházzene* XII (2004/2005) 31–48.

$\text{♩} = \text{cca } 96$

Na - p - ja Is - te - n ha - rag - já - nak,
 5 Vé - gé - t ve - ti a vi - lág - nok,
 9 Ez sza - vok a pró - fé - ták - nok.

3. kottapélda¹⁷

Leginkább a háromszéki adatok revival-gyanúsak, amelyek közül kettő teljesen megegyezik a *Szent vagy, Uram!*-beli (azaz a *Organo-Missale*-beli) alakkal, a harmadik egyetlen hangban tér csak el attól, a negyediknek egyszerű, ereszkedő skálamenet a zárata, az ötödikben pedig megjelenik az 1. sor záróhangja előtti díszítőhang, azaz a Zsasskovszky-féle változattal keveredik. Miután Erdély egész területéről máshonnan nem sikerült dokumentálni a dallamot, a gyűjtők pedig nem térnek ki arra, hogy az énekesek honnan, kitől tanulták, föltételezhető, hogy Háromszéken sem a néphagyomány őrizte meg a XVII. század óta a dallamot, hanem az utóbbi évtizedek egyházi, templomi használata miatt ismerik. Az erdélyi dialektusterülethez sorolható bukovinai adat sem mérvadó, hiszen már a Délvidéken, Hertelendyfalván, az énekes új lakóhelyén, jóval az áttelepülését követően gyűjtötték, így könnyen lehet, hogy nem szülőföldjén tanulta a dallamot.

Hasonlóképpen kétséges, hogy a Háromkirály-járáshoz kötődő, a tárgyalt gyűjteményekben többféle szöveggel is közölt ének¹⁸ (*Az isteni gyermeket; Midőn a Szűz magzatát*), melyet Moldva-szerte a *Kelj fel, keresztény lélek* szöveggel énekelnek, az egyik énekeskönyvi szövegváltozattal a moldvai hagyomány része lenne. A Baranya megyei Szárászpustán 1961-ben rögzítették Diószinben született énekestől az énekeskönyvi dallamalakkal szinte azonos változatot, *Az isteni gyermeket* szöveggel. Szinte kizárhatjuk, hogy Moldvában a hagyományt képviselő énekszövegekben olyan szavak forduljanak elő, mint a „kijelentetett”, vagy hogy a dallam refrénje egy teljes oktávnyi skálában mozogjon.

¹⁷ Lacháza (Verőce vármegye), énekelte: Viteskicsné Kola Mária (40), Kovács Ferencné Kola Vera (50), gyűjtötte: Kiss Lajos (1969. 01. 18.), a felvétel azonosítója: AP 6993j

¹⁸ A MTA Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményében a 17.197.0/0 típus. A dallamtípusról ld. SZENDREI Janka — DOBSZAY László — RAJECZKY Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink ... II.* 79; SZENDREI Janka — DOBSZAY László: *A magyar népdaltípusok ... 715–717. Katolikus Egyházi Énektár ... 106. és 97. (A szent szűznek magzatát), Szent vagy, Uram!*, 43. és 26. számú énekek.

Poco rubato

Az is - te - ni gyer - me - ket,
 Ki ma ki - je - len - te - tett,
 A há - rom szent bölcs e - lőtt,
 Di - csér - jük és áld - juk őt!
 Szép jel és szép csil - lag, szép na - punk tá - madt,
 szép na-punk tá - madt.

4. kottapélda¹⁹

Példáinkat még bőséggel sorolhatnánk, ami azt mutatja, hogy a teljes eddigi népegyűjtést fölül kellene vizsgálni. A szövegekre és dallamokra vonatkozó részletes kritikai értékelés eredményeként pontosabb képet kapnánk az énekeskönyvek használatáról, a folklorizálódás folyamatáról. Kiderülne például, hogy a Zsaskovszky-féle énektár alapján melyik dallamok kerültek vissza a gyakorlatba és váltak több nemzedéken át egy adott közösség szájhagyományos kultúrájának részévé. A további gyűjtések során pedig részletesen ki kell kérdezni az énekeseket, melyik énekeskönyvet használják a templomban, melyik énekeskönyv van meg nekik esetleg otthon, mondják el az adott dallam használati helyét, honnan tanulták, stb. Csak így kaphatunk tudományosan megalapozott, dallamtörténeti szempontból hiteles képet a népelemek, a néphagyomány és az egyházi énekeskönyvek kapcsolatrendszeréről, kölcsönhatásairól.

¹⁹ Száráspuszta (Baranya megye), énekelte: Benke Jánosné Benedek Rózsi (56) (született: Diószin — Moldva), gyűjtötte: Domokos Pál Péter (1961), a felvétel azonosítója: AP 4659d.